

Czy nauki prawne mogą być wzorem dla psychologii?

Agnieszka Mielniczuk*

Instytut Psychologii UMCS, Lublin

CAN LEGAL STUDIES BE THE MODEL FOR PSYCHOLOGY?

In the face of current changes psychological science is being constantly challenged. Will the discipline which consists of such diversity of theories, in which even basic concepts can be understood differently deal with these challenges? We use numerous definitions of intelligence, personality and temperament; we differentiate between concepts that are understood as synonyms in general knowledge (eg. fear and anxiety). It is difficult to move around this terminological chaos not only for psychologists, but also for researchers in other fields who are often discouraged from starting joint research with psychologists. This is why it is worth considering whether (theoretically) legal studies could be used as an ideal model for psychology. Of course in this context legal studies would be understood as a set of disciplines (humanities and social sciences) that study law – a system of general, abstract and univocal rules and guidelines to govern behaviour. These disciplines are characterized by: precision of language, univocal terminology, hierarchical structure, non-contradiction of interpreted norms, and completeness of the system that defines usage of a given law. We can also benefit from more precise rules that refer to particular parts of the legal system, come from individual branches/sectors of law (eg. party autonomy or legal proceedings limitation).

Key words: psychology, norm, law

WSTĘP

Związki między psychologią, a naukami prawnymi są obecnie często podkreślane, ze względu na ich praktyczne implikacje. Jednak zainteresowania jursydencji psychologią w celu zastosowania jej w szeroko rozumianym procesie stanowienia i stosowania prawa sięgają dużo wcześniej zanim wyodrębniła się ona jako samodzielna dyscyplina naukowa (Stanik, 1985).

Współcześnie nauka prawna określana jest jako „dziedzina wiedzy o prawie, o poszczególnych aspektach społecznego kształtowania się i funkcjonowania prawa, zarówno w odniesieniu do prawa już nieobowiązującego jak i do prawa obowiązującego oraz prawa projektowanego bądź postulowanego” (Korybski, Leszczyński i Pieniążek, 2003, s. 21)

W swoim apragmatycznym rozumieniu zapoczątkowanym przez niemiecką szkołę prawniczą (XIX w.), w aktualnym stanie prawnym możemy podzielić ją na trzy podstawowe typy:

- dogmatykę prawa;
- ogólną naukę o prawie (teorię i filozofię prawa, teorię państwa i prawa);
- nauki historyczno-prawne (Morawski, 2008).

Spośród wymienionych działów najbardziej pomocne i aktualne w charakterze swojego oddziaływania okazują się być ogólne nauki o prawie oraz dogmatyka prawa.

Natomiast, nie będziemy dalej brali pod uwagę nauk historyczno-prawnych jako, że ich specyficzny, ewolucyjny charakter nie może stanowić wzorca dla psychologii.

Nauki dogmatyczno-prawne określane także jako szczegółowe nauki prawne stanowią niejako rdzeń nauk prawnych i obejmują prawo obowiązujące aktualnie zarówno w odniesieniu do konkretnego państwa jak też porządek prawny obowiązujący pomiędzy innymi państwami (Korybski, Leszczyński i Pieniążek, 2003).

Struktura szczegółowych nauk prawnych odpowiada podziałowi prawa na gałęzie, w których wyróżnia się: naukę prawa konstytucyjnego, dyscypliny zajmujące się prawem cywilnym, naukę prawa administracyjnego oraz prawa karnego.

Ogólne nauki o prawie zajmują się szeroko rozumianymi zagadnieniami związanymi z prawem, a stanowi je filozofia prawa będąca jego refleksją a także teoria prawa opisująca ogólne i wspólne zagadnienia nauk dogmatyczno-prawnych jak np. problem stosowania i wykładni prawa, a także obowiązywanie prawa czy budowa systemu prawnego (Korybski, Leszczyński i Pieniążek, 2003).

ZWIĄZKI PRAWA I PSYCHOLOGII

Prawodawstwo od swych historycznych początków regulowane było dominującą w danym okresie historycznym wiedzą o psychice człowieka. Pierwsze surowe systemy

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Agnieszka Mielniczuk, Instytut Psychologii UMCS, Plac Litewski 5, 20-080 Lublin.

a.mielniczuk007@gmail.com

prawa koncentrujące się na przedmiotowej stronie działania, uległy z czasem modyfikacji wskutek ewolucji ogólnych poglądów na przyczyny zachowania człowieka. W rezultacie nastąpiła modyfikacja instytucji prawnych, zakresu odpowiedzialności oraz samego kształtowania procesu. Tak na przykład upojenie alkoholowe przestało być jednym z kontratypów wyłączających odpowiedzialność za popełniony czyn zabroniony w momencie gdy dostrzeżono, że winny przestępstwa może wprowadzać się w ten stan mając pełną świadomość jego konsekwencji (Sójka-Zielińska, 1993).

Śledzenie związków prawa i psychologii (szczególnie społecznej, zob. Czapska, 2006) cieszy się coraz większą popularnością. Zarówno prawo jak i psychologia zaliczane są do nauk humanistycznych i społecznych. Ich punkty wspólne (subdyscypliny, w których zbiegają się ich obszary zainteresowań) to przede wszystkim kryminologia, penologia, wiktymologia oraz psychologia sądowa (Gierowski, Jaśkiewicz-Obydzińska i Najda, 2008).

Kryminologia bada sylwetkę sprawcy i podłoże popełnionego przez niego czynu przestępczego. Bazuje ona na psychologii, psychiatrii i socjologii. W ramach kryminologii możemy wskazać fenomenologię kryminalną (nauka o zjawisku przestępstwa, jego rozmiarach, strukturze, dynamice) oraz etiologię kryminalną (nauka zajmująca się badaniem przyczyn przestępczości), mające istotne znaczenie poznawcze, informacyjne, a także praktyczne z punktu widzenia odpowiedniego kształtowania polityki kryminalnej.

Wiktymologia ma za zadanie udzielać odpowiedzi na pytania dotyczące roli ofiary w genezie przestępstwa. Na tej podstawie pozwala ustalać metody prewencyjne.

Z kolei penologia czyli nauka o karze, analizuje skuteczności, znaczenia i odpowiednie dostosowania poszczególnych kar do wykroczenia/przestępstwa.

Najbliższa (z nazwy) prawu psychologia sądowa ma wiele obszarów wspólnego z nim działania. Może służyć w sprawie karnej do ustalenia poczytalności sprawcy bądź jej wykluczenia, oceny wiarygodności zeznań świadków czy samych podsądnych, stopnia poczytalności, a także innych predyktorów wpływających na ocenę popełnianego czynu (Gierowski, Jaśkiewicz-Obydzińska i Najda, 2008).

Wyraźnie obserwowalny jest wpływ psychologii na proces stanowienia prawa czyli m.in. na budowę sankcji prawnych czy karnych, tworzenie typów kwalifikowanych, kształtowanie przesłanek nadzwyczajnego złagodzenia oraz zaostrzenia kary, a także organizowanie innych instytucji zajmujących się sprawcami przestępstw. Co więcej, sama praktyka orzecznicza oparta na przesłankach psychologicznych i sięgająca po bardziej liberalne lub rygorystyczne poglądy wpływa na kształtowanie się polityki kryminalnej (Bojarski, 2010).

NORMA W PRAWIE I W PSYCHOLOGII

Norma w psychologii stanowi „wypracowane na drodze porozumienia standardy, które precyzują jak należy, a jak

nie należy, zachowywać się w danej sytuacji. Określają one w danym społeczeństwie sposób reagowania” (Forsyth, 2001, s. 310). Osoba nieprzestrzegająca norm ulega dwóm rodzajom sankcji: zewnętrznej i wewnętrznej. Sankcją zewnętrzną jest najczęściej dezaprobata ze strony społeczeństwa, nacisk na zmianę zachowania oraz związane z tym negatywne oddziaływania. Z kolei sankcją wewnętrzną jest potępienie siebie oraz doświadczanie negatywnych konsekwencji emocjonalnych czyli wyrzutów sumienia, poczucia winy, wstydu czy zakłopotania. Do reakcji tych dochodzi jednak pod warunkiem, że osoba przekraczającą normę ma ją wewnętrźnie zinternalizowaną (Forsyth, 2001).

Z kolei normę prawną możemy scharakteryzować jako najmniejszą całość stanowiącą element prawa, będącą regułą postępowania zewnętrznego, a stworzoną na podstawie przepisów prawnych, ustanowioną przez kompetentny do tego organ w odpowiednim trybie, posiadającą cechy abstrakcyjności i generalności, ogłoszona i chroniona przez państwo aparatem przymusu.

Pomimo, że prawo określane jest przez większość przedstawicieli nauki jako ogół swoistych norm postępowania, to jednak norma prawna posiada ten przywilej, że państwo zabezpiecza jej realizację. Natomiast sankcje normy w psychologii nie są sformalizowane oraz brakuje im uzasadnienia etycznego. Ponadto brak im cech jednolitości, a załamanie tych norm nie pociąga za sobą sankcji zorganizowanej. Norma w psychologii posiada bardziej rozmyty charakter, często nie jest jasno określona. Jednakże widać tu pewne podobieństwo: bez znaczenia czy odnosi się będziemy do norm moralnych czy obyczajowych/konwencyjnych to podobnie jak w systemie norm prawnych definiują one wzory określonego zachowanie, które to z kolei rodzi pewne konsekwencje społeczne (Kalisz-Prakopik, Pęcak i Prokop-Perzyńska, 2005).

Należy wziąć pod uwagę fakt, że norma w psychologii ma trojakie znaczenie. Tak więc mamy do czynienia z normą statystyczną, opartą na tym co jest najbardziej powszechne w danej populacji, z normą kulturową, odzwierciedlającą normy i wartości ogólnie przyjęte w danej kulturze oraz normą przystosowawczą, opartą na założeniu, że prawidłowe funkcjonowanie oznacza przystosowanie do grupy społecznej (Reber, 2002). Wydaje się, że orzekanie o odchyleniu od normy psychologicznej jest procesem o wiele bardziej złożonym i delikatnym niż w przypadku orzekania o naruszeniu normy prawnej¹. Problem ten byłby więc pierwszym istotnym punktem, w którym warto zastanowić się nad wykorzystaniem doświadczeń z nauk prawnych.

¹ Problem normy w psychologii komplikują dodatkowo teorie (np. psychoanaliza humanistyczna Ericha Fromma) rozważające przypadek przystosowywania się jednostki do „chorego społeczeństwa”, ograniczającego indywidualny rozwój jednostki, pogłębiającego nerwicę i wyobcowanie jego członków. Czym jest norma w takim społeczeństwie? (Jakubik, 1989).

Ważnym postulatem wysuwany wobec norm w systemie prawa jest dążenie do ich spójności i niesprzeczności. Aby system prawny mógł efektywnie oddziaływać na życie społeczne pożądanym jest, aby przedstawiał się on jako spójna całość, tzn. jako taki system norm, dla których można opierając się na strukturze wartości odnaleźć uzasadnienie aksjologiczne. W psychologii trudno wskazać na spójną całość, gdy same założenia koncepcji psychologicznych są sprzeczne ze sobą i tutaj można podać jeden z najprostszych przykładów. W koncepcji psychodynamicznej zakłada się, iż ludzkie działania kształtują wewnętrzne siły motywacyjne, zaś w psychologii behawiorystycznej ludzkie działania determinowane są przez system konfiguracji bodźców czyli środowisko (Wronkowska, Zieliński i Ziemiński, 1974). Jest to oczywiście wynikiem historycznego rozwoju dyscypliny i wskazuje na różne perspektywy teoretyczno-badawcze.

Należy zwrócić uwagę na to, że niesprzeczność systemu prawa nie jest faktem lecz postulatem. Ze względu na rozmiary zróżnicowanie aktów normatywnych prawdopodobieństwo występowania sprzeczności w systemie prawa jest spore. Doprowadziło to do wykształcenia się takich rozwiązań jak m.in. reguły kolizyjnych, które mają na celu niwelować te sprzeczności. Do reguł tych zaliczamy regułę *lex superior derogat legi inferiori*, która za kryterium obrała hierarchiczność aktów prawnych oraz przyjęła zasadę, że norma wyższa uchyla normę niższą. Z kolei reguła *lex specialis derogat legi generali*, przyjmując za kryterium szczegółowość aktu prawnego przyjęła zasadę, że norma ogólna uchyla normę generalną. Natomiast reguła *lex posterior derogat legi priori* jest to reguła traktująca ewolucyjność, chronologiczność aktu jako zasadę nadrzędną. Oczywiście reguły te nie mogą być wzorem dla wiedzy i praktyki wypracowanej w ramach psychologii.

PROCES STOSOWANIA PRAWA

W literaturze prawniczej możemy spotkać wiele koncepcji teoretycznych ustalających czynności dokonywane w procesie wykładni prawa. Należą tu: koncepcja semantyczna (w tym klaryfikacyjna), wykładnia humanistyczna, derywacyjna, komputacyjna, poziomowa oraz koncepcje hermeneutyczne. Najpopularniejszymi są: koncepcja klaryfikacyjna oraz derywacyjna, jednak najpełniejsza w swym opisie wydaje się być koncepcja walidacyjno – derywacyjna (Leszczyński, 2004).

W koncepcji walidacyjno-derywacyjnej proces stosowania prawa przebiega w pięciu etapach: ustalenie stanu faktycznego, ustalenie stanu prawnego (i tutaj następują dwie fazy: walidacyjna oraz derywacyjna), subsumpcja czyli kwalifikacja stanu prawnego oraz ustalenie konsekwencji prawnych. Widać tu wyraźną różnicę w naturze nauk prawnych i psychologii. Taki model postępowania jest nie do przyjęcia w tej drugiej dyscyplinie. Może warto jednak postawić pytanie o to, czy miałyby sens systematyzacja operacji, które powinien dokonać psycholog pragnący wprowadzić w życie wnioski płynące

z badań. Jak dotąd podkreśla się jedynie fakt, że wyniki większości badań nie mają skutecznego zastosowania w praktyce.

CHARAKTER PRAWA W PSYCHOLOGII – PERSPEKTYWA DE LEGE FERENDA

Jednym z ciekawszych punktów wspólnych pomiędzy naukami prawnymi a psychologią jest kodeks etyczno-zawodowy psychologa. Regulacje takie wypracowała większość korporacji psychologów na świecie. W Polsce obowiązują przepisy zatwierdzone przez Walne Zgromadzenie Delegatów Polskiego Towarzystwa Psychologicznego w 1991 roku. Kodeks ten stanowiąc podstawową wykładnię zasad etycznych obowiązujących członków Polskiego Towarzystwa Psychologicznego daje przykład realizacji zasady kodyfikacji i legalizacji przyjętych poglądów i norm (PTP, 1992). Bez wątpienia jest to odpowiednik z zakresu dogmatyki prawa w psychologii.

Oprócz legalizacji i kodyfikacji przyjętych norm nauki dogmatyczno-prawne mają inne cechy charakterystyczne (właściwości), które mogłyby stać się pewnym wzorem dla psychologii, gdyby nie wyrażone dalej wątpliwości. Są to na przykład: jednolitość, różnorodność, a także zupełność systemu oraz określony stopień niesprzeczności.

Liczne ujęcia podstawowych pojęć psychologicznych (takich jak inteligencja, osobowość, temperament) oraz zróżnicowane znaczenie pojęć w nauce i potocznej świadomości (np. lęk a strach, uczucia a emocje, zdolności a uzdolnienia) są przykładem różnorodności definicyjnej, która skutkuje nie tylko trudnościami w prowadzeniu metaanaliz, ale i w społecznym odbiorze (rozumieniu) wyników badań (Ohman, 2005), pomimo że w społecznym odbiorze problemy te pojawiają się również w prawie np. nie różnicowanie pojęć zapis a przepis. To jednak, w naukach dogmatyczno-prawnych jednym z zasadniczych sposobów zapobiegania wieloznaczności terminów zaczerpniętych z języka etnicznego do języka prawnego jest wprowadzanie definicji legalnych, a w szczególności definicji ustawowych. Dotyczy to w szczególności sytuacji, w której dane określenie jest użyte w akcie normatywnym wielokrotnie i występuje w wielu kontekstach słownych. Wprowadzenie definicji legalnych przez prawodawcę zobowiązuje interpretatorów danego tekstu do tego, aby przy odkodowywaniu wypowiedzi normatywnej z danych przepisów prawnych zawierających termin będący przedmiotem definicji przypisywać temu terminowi znaczenie zawarte w przytoczonej definicji. Jeżeli występuje ono tylko w jednym przepisie, zaś kontekst językowy jego użycia nie budzi wątpliwości, można odstąpić od definicji danego wyrażania². W psychologii taką rolę

² W przypadku nieścisłości, lub problemów wynikłych z interpretacji definicji prawnych zajmuje się tym Sąd Najwyższy lub Naczelny Sąd Administracyjny podejmując uchwały dotyczące rozstrzygnięcia zagadnień prawnych oraz Trybunał Konstytucyjny przez rozpatrywanie pytań prawnych skierowanych przez sądy (art. 193 Konstytucji) (Bodio, Borkowski i Demendecki, 2007).

spełniają w pewnym zakresie słowniki psychologiczne i podręczniki, które mają jedynie charakter systematyczno-informacyjny. Jednakże aby postulować zwiększenie się ich roli regulacyjnej należałoby się zastanowić nad takimi rozwiązaniami aby konieczność sztywnego trzymania się dotychczas wypracowanych definicji pojęć psychologicznych nie hamowała rozwoju psychologii i nowatorstwa badań.

Kolejną cechą charakterystyczną systemu prawa jest nadrzędność określonych zasad w stosunku do innych norm prawnych, która z jednej strony może sprowadzić się po prostu do tego, że zasady wyrażone są w aktach o wyższej pozycji w hierarchicznej strukturze aktów prawnych, ale również w tym, że w wielu przypadkach wyznaczają one cele, które mają być zrealizowane w wyniku działalności prawotwórczej. To na ich podstawie realizuje się system ocen mających dostarczać uzasadnienia aksjologicznego dla stanowionych norm (Wronkowska, Zieliński i Ziemiński, 1974). Jak wiadomo w badaniach psychologicznych powinno się przykładać szczególną wagę do zgodności przyjętej metodologii z teorią badań, lecz bywa, że ten oczywisty wymóg nie jest dotrzymywany. Jerzy Brzeziński (2003, s. 34) przedstawiając schemat poznania naukowego pisze: „W pierwszym kroku badacz formułuje teorie. W drugim wyprowadza z nich na drodze dedukcji określone przewidywania (predykcje). Wreszcie w trzecim kroku sprawdza teorie przez konfrontację przewidywań z faktami ustalonymi w drodze obserwacji czy eksperymentu”. Dlatego ta cecha jest warta szczególnej uwagi.

W procesie interpretowania prawa praktyczne i doniosłe znaczenie mają przede wszystkim zasady-normy prawne. Każda gałąź prawa, a także gałęzie prawa zgrupowane według kryterium metody regulacji (jak np. prawo rodzinne, prawo spadkowe czy prawo pracy) są oparte na pewnych fundamentalnych normach, zwanych często zasadami prawa. Możemy wyróżnić całą gamę zasad prawnych, ale przytoczę tylko niektóre z nich. Być może niektóre zasady (np. kontradyktoryjności) mogłyby mieć zastosowanie na gruncie psychologii. Jednak nieporozumieniem byłoby szukanie analogii do większości z nich. Takim przykładem jest zasada „nie ma przestępstwa bez ustawy karnej z chwili popełnienia czynu”, która warunkuje karalność ludzkiego zachowania od faktu istnienia przepisu je regulującego. Postawienie przed psychologią tego typu wymagań byłoby absurdem, a zupełnie nie do pomyślenia jest taka sytuacja, w której brak regulacji (odniesienia) do zaburzenia w ICD-10 lub DSM-IV miałyby skutkować brakiem pomocy dla określonej osoby. Jeśli już o tych regulacjach mowa, to szczególną rolę mają w ICD-10 kategoria F99 (zaburzenia psychiczne inaczej nie określone) oraz w DSM-IV kod 300.9 (nieokreślone zaburzenia psychiczne/niepsychotyczne), które obejmują wszystko to, czego nie można zaklasyfikować do innych kategorii lub kodów. Ich wyodrębnienie skutkuje dużą dowolnością w ocenie zaburzeń. Z punktu widzenia przytaczanych tu zasad prawnych stan taki przeczy procesowej zasadzie swobodnej oceny dowodów czy pewności prawa.

PODSUMOWANIE

Zadawane są pytania, „jaka powinna być psychologia” w kontekście porównywania jej z innymi dyscyplinami. Stawia się jako wzór nauk poddanych szczególnemu reżimowi teoretycznemu i praktycznemu nauki prawne. To właśnie tego rodzaju rozważania stały się inspiracją do niniejszej analizy.

Próba przeniesienia wzorów wypracowanych przez prawo do psychologii jest chybiona, z jednym wyjątkiem. Są nim problemy, które stawia przed sobą dogmatyka prawa. Można bowiem przenieść na teren psychologii podstawowe pytania, które wynikają z tej subdyscypliny. W zastosowaniu do psychologii brzmiałyby one na przykład tak:

- Co powinno być zmienione w psychologii?
- Jak dokonywać takich zmian?
- Co należy uzupełnić?
- Jak usunąć luki lub sprzeczności?

W pewnym aspekcie pytania te pojawiły się w programie konferencji „Teoretyczne problemy psychologii”³.

Chociaż obie nauki doskonale ze sobą kooperują, z punktu widzenia ich tradycji, obszaru zainteresowań i metodologii więcej je dzieli niż łączy. Prawo jest nauką w dużym stopniu abstrakcyjną, psychologia zaś konkretną, empiryczną. Prawo ma charakter preskryptywny, psychologia deskryptywny, prawo skupia się na pewności i kategoryczności, natomiast psychologia w większym stopniu na elementach probabilistycznych. Prawo kładzie nacisk na reaktywność, psychologia na proaktywność (Gierowski, Jaśkiewicz-Obydzińska i Najda, 2008). Prawo jest opóźnione w stosunku do rozwoju rzeczywistości społecznej, natomiast psychologia ma szansę uczestniczyć w niej, a nawet w pewnym stopniu ją wyprzedzać. Tak więc na niekorzyść wzorca, jakim miałyby być nauki prawne działa ich formalizm. Wskutek tego nie wszystko, co one oferują może być przeniesione na grunt psychologii. Pomimo że nie można bez zastrzeżeń postulować przejęcia przez psychologię wszystkich pryncypiów z nauk prawnych to w pewnych aspektach mogą służyć jej za wzór lub za jeden z kierunków poszukiwań skutecznych rozwiązań.

LITERATURA

- Bodio, J., Borkowski, G., Demendecki, T. (2008). *Ustrój organów ochrony prawnej: część szczegółowa*. Warszawa: Wolter Kluwer Polska Sp. z o. o.
- Bojarski, T. (2010). *Polskie prawo karne*. Warszawa: Lexis Nexis.
- Brzeziński, J. (2003). *Metodologia badań psychologicznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

³ „Teoretyczne problemy psychologii” konferencja zorganizowana przez Krakowską Akademię im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego w dniach 25-26 września 2012 roku.

- Czapska, J. (2006). Nauki prawne a psychologia społeczna, W: M. Borucka-Arctowa i in. (red.), *Prawo – władza – społeczeństwo – polityka. Księga jubileuszowa prof. K. Pałeckiego* (s. 157-169). Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Forsyth, D.R. (2001). Norma. W: S.R. Manstead, M. Newstone, S.T. Fiske, M.A. Hogg, H.T. Reis, G.S. Semin (red.), *Encyklopedia Blackwella* (s. 304-310). Warszawa: Jacek Santorski & CO.
- Gierowski, J.K., Jaśkiewicz-Obydzińska, T., Najda, M. (2008). *Psychologia w postępowaniu karnym*. Warszawa: Lexis Nexis.
- Jakubik, A. (1989). *Podstawowe kierunki psychiatrii dynamicznej*. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich.
- Kalisz-Prakopik, A., Pęczak P., Prokop-Perzyńska E. (2005). *Materiały pomocnicze ze wstępu do prawoznawstwa. Schematy i tabele*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Korybski, A., Leszczyński, L., Pieniążek, A. (2003). *Wstęp do prawoznawstwa*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Leszczyński, L. (2004). *Zagadnienia teorii. Stosowanie prawa: doktryna i tezy orzecznictwa*. Kraków: Zakamycze.
- Morawski, L. (2008). *Wstęp do prawoznawstwa*. Warszawa: Wydawnictwo Dom Organizatora.
- Ohman, A. (2005). Strach i lęk z perspektywy ewolucyjnej, poznawczej i klinicznej. W: M. Lewis, J. M. Haviland-Jones (red.), *Psychologia emocji* (s. 720-744). Gdańsk: GWPński.
- Polskie Towarzystwo Psychologiczne (1992) *Kodeks etyczno-zawodowy psychologa*, Warszawa: PTP.
- Reber, A. (2002). *Słownik psychologii*. Warszawa: Wydawnictwo Scholar.
- Sójka-Zielińska, K. (1993). *Historia prawa*. Warszaw: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Stanik, J.M. (1985). Związki psychologii z prawem. *Przegląd Psychologiczny*, 28, 4, 973-1001.
- Wronkowska, S, Zieliński, M., Ziemiński, Z. (1974). *Zasady prawa: zagadnienia podstawowe*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze.